

Językowo-kulturowy obraz ręki w polszczyźnie ludowej

Ludowe nazewnictwo somatyczne różni się od terminologii medycznej opartej na naukowej wiedzy anatomicznej. Choć w wyniku edukacji szkolnej i kontaktów ze środowiskiem lekarskim do potocznej świadomości przenika duży zasób słownictwa medycznego, wciąż w dużej mierze świadomość ludowa opiera się na przekazywanych od pokoleń „naiwnych sądach”, które będę starała się zrekonstruować w artykule.

Terminologia naukowa wprowadza rozróżnienie między nazwą całej kończyny oraz jej częścią chwytaną (*ręka – dłoń*), w polszczyźnie potocznej i ludowej zaś granica ta nie jest tak wyraźna. Nazwa **ręka** odnosi się zarówno do całej części ciała (*Oj nie płac dziewczyno, nie załamuj rącek, choć ja cię odjadę, ostanie ci bącek* [K 6 Krak 486]), jak i do jej części chwytnej – dłoni (*Nie masz-ci to nie masz, jako na wojence, pałasik przy boku, karabinek w ręce* [K 12 Poz 257]); w użyciu jest też nazwa **dłoń** (*Jak te pola, jak te trzciny czterech ojciec miał nas, syny; gdy na krzyk hasła do broni, wszystkim kosy błysły w dłoni* [K 46 Ka-S 336]). Zgadzam się z opinią, że: „W języku polskim trudno jest oddzielić oba te znaczenia [...], dlatego w ramie pojęciowej ręki powinny zawrzeć się językowe i kulturowe treści związane z obydwoma definicjami” [Filar 1998: 254].

Pojęcie językowego obrazu świata rozumiem za Jerzym Bartmińskim, jako „zawartą w języku, różnie zwerbalizowaną interpretację rzeczywistości dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy «utrwalone», czyli mające oparcie w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie, w kliszowanych tekstach (np. przysłowia), ale także sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów i rytuałów” [Bartmiński 2007: 12; por. Bartmiński, Tokarski 1986: 72].

Stosuję do opisu ręki założenia tzw. definicji kognitywnej [Bartmiński 1980, 1988]. Definicja kognitywna opiera się na wiedzy potocznej, uwzględnia wyniki analizy systemu językowego, tekstów i eksperymentalnych (ankietowych) badań świadomości użytkowników języka, korzysta z materiałów etnograficznych, dotyczących zachowań i wierzeń. W definicji tej powinny zostać wiernie odtworzone relacje między składnikami ustabilizowanymi w zbiorowej świadomości użytkowników języka, przy uwzględnieniu cech istotnych, znaczących dla językowo-kulturowego „portretu” przedmiotu. Definicja bywa przez to obszerna.

Poniżej przedstawię fragment językowo-kulturowego obrazu ręki, korzystając z założeń definicji kognitywnej. Podstawę materiałową dla rekonstrukcji stanowią będą słowniki języka polskiego, słowniki etymologiczne, słowniki gwarowe, teksty folkloru zgromadzone w bazie komputerowej FOLBAS i kartotece fiszkowej w Archiwum Etnolingwistycznym UMCS (w większości *Dzieła wszystkie* Oskara Kolberga, inne źródła etnograficzne oraz materiały z badań terenowych).

Ogólnopolską nazwą kończyny górnej człowieka jest **ręka** (gr. *cheir*, hebr. *yad*). Nazwa ta jest wieloznaczna. W *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* z 2003 roku odnotowano jej cztery znaczenia, anatomiczne oraz przenośne. Zgodnie z pierwszymi dwoma **ręka** to ‘chwytne część kończyny górnej u człowieka i niektórych małp; ‘dłoń’ [USJP 4/34], ‘cała kończyna górna od barku po palce; ramię’ [USJP 4/34]. Mówiąc **ręka**, myślimy także przenośnie o ‘człowieku jako o wykonawcy jakiejś czynności manualnej’ [USJP 4/34] lub o ‘sposobie robienia, wykonywania czegoś’ [USJP 4/34]. W środowisku sportowym **ręka** to w piłce nożnej – ‘niedozwolone dotknięcie piłki ręką’ [USJP 4/34].

W polszczyźnie ludowej (głównie w pieśniach) licznie występują zdrobnienia wyrażające pozytywne nastawienie emocjonalne wobec ręki, m.in: w liczbie pojedynczej **rączka**, **rączenka**, **rąkieńka**, w liczbie mnogiej m.in. **ręce**, **rączki**, **rączeczki**, **rączenki**, **rączęta**. Pojawiają się także derywaty o charakterze negatywnym: **rękal** to ‘człowiek mający wielkie niezgrabne ręce’ [SGP Karł 5/559].

Słowa: **ręczyć** [USJP Dub 3/948], **rękojmia** [SJP Dor 7/988], dawne **rączba** [SW 5/486], **poręczenie**, **poręka** [USJP Dub 3/386], frazeologizm (być) *jak bez ręki* [NKPP ręka 33] dowodzą, że w polszczyźnie ręka konceptualizowana jest jako coś ważnego dla człowieka, gwarancja pewności, kształtująca sytuacje między ludźmi. Odcięcie ręki jest surową karą – w balladzie sługa mówi panu o zdradzie żony, poświadczając wiarygodność słowami: *Jeżeli mi, panie, nie wierzycie, to mi ręce, nogi obetnijcie* [K 12 Poz 224]. W tym duchu rozumie się utrwalony językowo rytuał: *zaręczyny* [K 27 Maz 195], *zrękowiny* [K 23 Kal 132], symboliczne podanie rąk przez kobietę i mężczyznę świadczące o zgodzie na małżeństwo.

Derywaty: **rękoczyn** [SJP Dor 7/986], **rękopis** [USJP Dub 4/93], **rękodzielo** [SJP Dor 7/987], **ręczniak** (ten, kto pracuje ręką) [K 14 Poz 22], frazeologizmy *widac w tym czyjaś rękę* [SJP Dor 7/986], *doskonalić rękę* [SJP Dor 7/987], określenia **ręka Boga**, czyli ‘zjawisko lub zdarzenie, które uważamy za pochodzące od Boga’ [SJP Inny 2/445], **niewidzialna ręka** ‘efekt nieoczekiwanej pomocy’ [K 11 Poz 15] utrwalają stereotypowe cechy ręki związane z różnymi formami działania, wykonywania. W takim kontekście zrozumiałe jest także przenoszenie nazwy kończyny na całego człowieka, np. w przysłowiu *Ręka rozumu nie ma* (o pochopnych uczynkach człowieka) [NKPP ręka 96].

We frazeologizmach *dostać się do czyichś rąk* [K 17 Lub 231], *oddać* (komuś) *w ręce* [K 11 Poz 190], *oddać coś /kogoś do czyichś rąk* [K 16 Lub 209], *w rękę* [K 39 Pom 110] utrwalone jest przekonanie o wiązaniu z ręką pojęć takich jak władza, zależność, ale i opieka.

Metonimiczne nazwy **rączka** (parasola), **rękojeść** [Lin SJP 5/43] utrwalają cechę ręki polegającą na możliwości trzymania w niej, chwytania nią czegoś.

Wyraz **ręka** ma zasięg ogólnosłowiański (na przykład: czeskie i słowackie *ruka*, rosyjskie, ukraińskie i białoruskie *ruká*). Jest na gruncie słowiańskim wyrazem niemotywowanym. Etymolodzy wskazują pokrewny czasownik litewski *riñkti*, *renkù* o znaczeniu ‘zbierać’ [SEJP 514], co dowodzi, że najistotniejszą cechą przypisywaną ręce, jest jej funkcja chwytana, czyli ręka to ‘ta, co zbiera, zgarnia’ [SEJP 514]. Gwarowa nazwa **mańka** [STGP Stęp 304] pochodzi z łac. *manus* ‘ręka’ i oznacza ‘rękę, pięść’, a wtórnie już tylko ‘lewą rękę’, co dowodzi, że w naszej kulturze posługiwanie się lewą ręką zwraca uwagę, jest nacechowane. Funkcjonuje też osobna nazwa osoby leworęcznej – **mańkut** [SGP Karł 3/112]. Synonimiczne nazwy potwierdzają etymologiczne znaczenie polskiego wyrazu **ręka** jako ‘ta, co zbiera, zgarnia’. Nazwa **graba** utworzona jest od ogólnosłowiańskiego czasownika *grabić*, wywodzonego od prastłowiańskiego **grabiti* ‘zgarniać (do siebie, w swoją stronę)’ [SEJP 176]. Podobnie **grabka**, **grabica** [K 1 Pieś 283]; **porywacze** [K 6 Krak 50] od *porywać*, **sięgawki** [SGS 33] od *sięgać*.

Synonimy ekspresywne ręki w polszczyźnie ogólnej i ludowej, utrwalając cechy topologiczne – informujące o położeniu, sąsiedztwie i wyglądzie ręki [Wierzbicka 1975] oraz funkcjonalne – akcentujące głównie jej funkcje [Krawczyk 1991], uwydatniają analogie w widzeniu ciała ludzkiego i świata, czym wpisują się w koncepcję „antropokosmosu” w rozumieniu przyjętym przez Władimira Toporowa [Toporov 1982: 161]. W tym modelu antropomorficznym sfery bytowe (dom, narzędzia, naczynia, odzież) są związane z częściami ciała człowieka (np. *podnóże góry*, *nogi stołu*, *nóżka kieliszka* itp.). Model ten jest zorientowany na kosmos, oparty na systemie opozycji binarnych, na bazie którego powstają uniwersalne kompleksy znakowe, będące sposobem osvajania świata przez świadomość pierwotną. W tym systemie, którego ślady zachowują się w potocznym języku do dziś, jedna treść może być przekazywana za pomocą różnych systemów kodowych (roślinnego, zwierzęcego, mineralnego, astronomicznego, kulinarnego) i na różnych poziomach hierarchii. Na ich podstawie tworzone są klasyfikacje będące podstawą swoistej gry intelektualnej, wypracowania aparatu przydatnego do grupowania konkretnych rzeczy, łączenia ich, dzielenia, ujawniania materialnych struktur świata i budowania jego interpretacji. Interpretacje te porządkują świat i wyobrażenia o nim, kosmologizują go [Toporov 1982: 163].

Analogie z częściami roślin oparte są głównie na podobieństwie topologii i obecne w nazwach: **gałęzie** [K 27 Maz 300], [STGP Stęp 150], **gałązki** [SGS 33], które sugerują, że ręce „wyrastają” z ciała człowieka jak z pnia; **witki** [SGS 33], **patyczki** [SGS 33], akcentują cechy takie, jak cienkość, elastyczność. **Badyle** [SGS 33] (znane także jako łowieckie ‘określenie nóg łosia lub jelenia’ [SGS 33]) wskazują na długość i „suchość” ręki, bowiem *badyl* pierwotnie to ‘uschnięta łodyga rośliny lub też roślina o długiej łodydze’ [sjp.pwn.pl].

Analogie z częściami ciała zwierząt utrwalone w nazwach: łapa (czyli wielka ręka) [SGP Karł 3/64] (wywodzona od psł. **lapa* ‘kończyna zwierzęcia’ [SEJP 295], powiązana z czasownikiem łapać ‘chwytać, porywać’ [SEJP 295]), **pazura** [SGP Karł 4/64] – prymarnie neutralne, w odniesieniu do ręki człowieka mają już nacechowanie pejoratywne [Grybosłowa 2003: 10–11].

Analogie z narzędziami i przedmiotami utrwalają funkcje i topologię ręki: **graby** [SGS 33], **grabie** (z jednej strony w warszawskiej gwarze złodziejskiej ‘zagrabiające czyją własność’ [SGS 33], a z drugiej, dialektalnie ‘ręce skostniałe z zimna’ SGS 33, inaczej **zgrabiałe** [SGS 33]), **szufla** [SGS 33] (w potocznej frazie *Szufla!* oznaczającej ‘podaj rękę’) czy określenie **wiośta** (również jako łowiecka nazwa ‘nóg ptaków wodnych’ [SGS 33]) akcentują podobieństwo ruchu ręki do ruchu przedmiotem, czyli jej funkcję – grabienie (zgarnianie), nabieranie. Nazwy **szczudło** [SGS 33], **pałki** [Folf Zag 870] wskazują na analogiczność wydłużonego, cienkiego kształtu, a **pałak** [STGP Stęp 380] dodatkowo na zgodność funkcji trzymania, łączenia – pierwotnie oznacza on ‘wygięty pręt, czasem służący jako uchwyt’ [sjp.pwn.pl].

Utrwalone językowo są także ułożenia ręki: **garść**, czyli wnętrze dłoni tworzące wraz z palcami zagłębienie, wyraz ogólnosłowiański powiązany etymologicznie z wyrazem *zgarńać* [SEJP 156] i **pięść** – ‘ręka (dłoń) zaciśnięta wraz z palcami’. W nazwie *pięść* zawiera się informacja o ilości palców ręki – pięć, stąd także potoczny **piątko** (powiemy: *Przybij piątkę!*) [SGS 33].

Ciało jest strukturą opartą na relacjach hierarchicznych typu meronimicznego (częstkowość, partytywność) część – całość, przykładem relacji prototypowej, w której całość składa się z części, a części nie funkcjonują poza nią jako niezależne odrębne całości.

Ręka /ręce są meronimami ciała, w polszczyźnie potocznej określanymi jako **część ciała** [InSJP Bańko 2/44], w którym pełnią wraz z innymi częściami określone funkcje. Zaprzestają ich po oddzieleniu od ciała lub po jego śmierci, np. w pieśni historycznej: *Gogolewskiego wzięto, głowę mu ucięto./Gogolewskiego nogi, i złote ostrogi,/już nie będą zachodziły marszałkowi drogi./Gogolewskiego ręce, i złote pierścieńce,/już nie będą wymachiwać szablą na wojence./Gogolewskiego oczy, we dnie ni w nocy,/już nie będą wyględywać*

gdzie się wojna toczy./Gogolewskiego uszy, we dnie ni w nocy,/już nie będą wysłuchiwać skąd się wojna ruszy [K 12 Poz 264].

Im większa integralność między częścią a całością, tym bardziej prawdopodobna jest przechodniość relacji meronimicznej. Jednak w miarę wzrostu liczby poziomów między elementami w hierarchii, przechodniość jest słabsza – o ile meronimami *ręki* są **ramię** [K 20 Rad 221, K 45 Gór 3] /**bark** [K 40 MazP 386], łokieć oraz **dłoń** (ręka), o tyle **palec** /**palce** są już meronimami *dłoni* (ręki), a **paznokieć** /**paznokcie** – meronimami *palca*.

Podstawową kolekcję tworzą **ręce i nogi** – w polszczyźnie potocznej określane są jako **kończyny** [USJP 4/34], w polszczyźnie ludowej jako **członki** ciała [K 27 Maz 232]. O czymś, co jest uporządkowane, kompletne, mówi się, że *ma ręce i nogi* [USJP Dub 3/351]. Podstawową opozycję tworzą **prawa ręka** /**prawica** i **lewa ręka** /**lewica**. Przeciwwstawiane są sobie jako dobra – zła, co przenoszone jest na waloryzację przestrzeni, np. w pieśni pogrzebowej święty Paweł i Piotr porządkują dusze w raju, mówiąc: *Stańcie dobre po prawicy, a złe stańcie po lewicy. Idźcie dobre, gdzie dobrota, otworzone raju wrota. Idźcie wy złe, dzie lichota, ogień w piekle, zła robota* [Wisła 3/1889/609]. Przeciwwstawienie to wiąże się też z nakazami i zakazami dotyczącymi czynności, które można wykonywać rękami, np. *prawą rękę*, czyli *prawicę*, *podaje się/ściska*, co jest oznaką wspólnoty; *prawą ręką* się *błogosławi* [K 18 Kiel 10], a także robi znak krzyża (żegna) w trakcie modlitwy [K 46 Ka-S 34] lub w celu ochrony przed złym, np. diabłem. W baśni czytamy, że w lochu chłopiec spotkał diabła, który zmieniał się w „koguta z podwójnym dziobem i pierzem podobnym do ognistych węgli”, w „szczura wielkości psa”, ropuchę, wreszcie zniknął. Przy wszystkich tych przemianach chłopiec żegnał się *prawą ręką*; przy ostatnim uczynił to *lewą* przez pomyłkę, skutkiem czego dotknął go czart łapą i nacechował mu twarz 5 plamami na całe życie [K 14 Poz 218].

Ręka wchodzi także w inne opozycje w obrębie *ciała*. Przeciwwstawiana jest pozostałym **częściom**, ze względu na różne funkcje, które pełnią, m.in. **językowi**: *Do rad język, do boju ręce* [K 60 Przysł 384]; **nogom**: *Dawszy rękoma, biegaj nogoma* [K 60 Przysł 101], *Ani nózki chodzić, ani rącki robić* [K 19 Kiel 118]; **oczom**: *Oczy patrzą, ręce robią* [K 1 Pieś 424], *ręce robią, oczy zdobią* [K 41 Maz 3] itd.

Ręka ciepła przeciwstawiana jest *zimnej* na zasadzie opozycji *życie – śmierć, żywotność – nieżywotność* [K 60 Przysł 389].

Czysta – brudnej, tak jak *uczciwość – nieuczciwości* NKPP *ręka* 64, *piękno – brzydocie* [K 45 Gór 247].

Własne ręce – cudzym jako *pożyteczne – niepożytecznym* [NKPP *ręka* 11, 12].

Spracowane – niespracowanym (*sfolgowanym*) [K 18 Kiel 174].

Ręka człowieka przeciwstawiana jest także żywiołom ognia i wody jako słaba – silnym i jako ludzka – naturze: *Co długo ręka ludzka buduje, ogień i woda w momencie zepsuje* [K 60 Przysł 70].

W polszczyźnie ludowej ręce, prócz człowieka, mają istoty antropomorficzne: Bóg [K 6 Krak 168], aniołowie [K 27 Maz 382], dusza [K 17 Lub 8], diabeł [K 27 Maz 113], antropomorficzne demony, np. upiór [K 28 Maz 284]. W polszczyźnie potocznej również mała [USJP Dub 3/948] – ze względu na podobieństwo do człowieka.

Stereotypową **barwą** ręki jest biel. Często konotuje ona delikatność wynikającą z niewykonywania ciężkiej, brudnej pracy. W przemowie weselnej słyszymy: *Imość panny rączka biała a czy będzie pleć umiała* (itd.) [K 28 Maz 132]. *Białe są ręce panny* [K 40 MazP 130]; [K 18 Kiel 158]; [K 16 Lub 233]; [K 33 Cheł 335], a także kawalera – ten *białemi rączkami panienki wita* [K 33 Cheł 151]. Również ręce szynkarki [K 16 Lub 164], kuchareńki [K 16 Lub 231], które nie pracują na roli oraz *ręce pana* [K 1 Pieś 206], który nie pracuje w ogóle. Przeciwnym *białej ręki* jest ta *jak węgiel spalony* [K 28 Maz 237], czyli brudna i spracowana.

Biel powiązana jest także ze sferą sakralną: *białą rączką* matka błogosławi jadących do ślubu [K 33 Cheł 335], białe są również ręce dzieciątka Jezus [K 17 Lub 7] i Boga – *bielutką rąkiewką* (rąbkciem) przykrywa on głowę mężatki [K 16 Lub 233].

Biel wiąże się też ze śmiercią – *białe ręce ma upiór* [K 28 Maz 284].

Czystość rąk rozumiana jest dwojako. Po pierwsze, dosłownie – brudne ręce kawalera jakby na nich *rzepy nasiał* [K 46 Ka-S 293] są wyśmiewane przez pannę. Przesadne dbanie o czystość w kulturze ludowej jest jednak podejrzane i postrzegane jako lenistwo – w pieśni kawaler mówi: *I tej tez nie wezme (za żonę), co się tło haftuje, tylko rączki myje, pięknie się maluje* [K 40 MazP 172].

Po drugie, ręce **myje się** [K 28 Maz 296] /umywa [K 1 Pieś 206], oczyszczając nie tylko ciało, ale i sumienie. Frazeologizmy *mieć czyste ręce* [NKPP ręka 62] czy *umywanie rąk* [NKPP ręka 119] nawiązują do gestu Piłata, którym uwolnił się od odpowiedzialności za śmierć Jezusa. W Ewangelii według św. Mateusza czytamy „Piłat widząc, że nic nie osiąga, a wzburzenie raczej wzrasta, wziął wodę i umył ręce wobec tłumu, mówiąc: «Nie jestem winny krwi tego Sprawiedliwego. To wasza rzecz».” [Mt 27, 24].

Temperatura ręki wiąże się z żywotnością: ciepło z życiem (*Wziąłem /dałem ciepłą ręką* [K 60 Przysł 389], czyli ‘za życia’ lub ‘hojnie’), zimno ze śmiercią lub stanem niebezpiecznym dla człowieka [K 24 Maz 117]. „Zimną i jakoby skostniałą” ręką mają zmarli [K 11 Poz 44] lub upiory [K 28 Maz 285]. Przy nich też ręka człowieka lodowacieje [K 21 Rad 148]. Jednak zimne ręce oznaczają również namiętność, jak w przysłowiu: *Zimne ręce, ale serce gorące* [NKPP ręka 132].

Właściwości ręki poza wymienionymi wyżej mają przede wszystkim charakter jawnie wartościujący. Z jednej strony: żelazna [NKPP ręka 118], ciężka, twarda [sjp.pwn.pl/haslo.php?id=53470], przeciwstawiana słomianym rękóm [NKPP ręka 57] (słabym), oznacza siłę fizyczną i psychiczną, stanowczość. Z drugiej strony, wiązana jest z delikatnością – w zagadkach *ręka jest najmilsza* [Wisła III/1889/271], *kwardsza jak zielazo* (twardsza jak żelazo), *a miększa jak puch* [Folf Zag 1009, 986, 296]. *Lekkość ręki* oznacza też łatwość robienia czegoś [K 25 Maz 99], dlatego *lekkie są ręce cudze* [NKPP ręka 11] /*czyje* [K 48 TaRz], którymi można się posłużyć, czyli uniknąć konieczności pracy.

Ręka i jej części wskazują i organizują najbliższą człowiekowi przestrzeń. Wszystko, co jest: *pod ręką*, *na wyciągnięcie ręki*, *w zasięgu ręki*, jest blisko. Coś od ręki będzie zrobione szybko.

Garść, czyli tyle, ile się mieści w ręce, jest miarą objętości, np. *garstka* zboża [K 23 Kal 115], pszenicy, *kąkolu* [K 6 Krak 390], *siänä* [K 40 MazP 180], *słomy* [K 1 Pieś 248], *sieczki* [K 21 Rad 65] czy *chwastu* [K 41 Maz 115].

Piędź, odległość między dwoma skrajnymi palcami u dorosłego mężczyzny [SGP Karł IV/100], jest miarą długości, dość małym odcinkiem: *ani na piędź* [NKPP piędź], *nie ustąpić na piędź* [K 44 Gór 279], to nie ustąpić wcale.

W pieśni kawaler kupuje pannie łokcie wstążek: *Kupię ja ci wstążeczek, po złotemu łokietek* [K 26 Maz 264]; w innej ćtyry łokci ziemi przykryje nieboszczyka [K 44 Gór 184].

Prototypową cechą ręki jest ruch: *ani ręką*, *ani nogą* [NKPP ręka 1] nie rusza człowiek bezwładny – zmęczony, ciężko chory, pijany [NKPP ręka 1], leniwy [K 12 Poz 75] albo w wyniku działania siły nadprzyrodzonej [K 48 Ta-Rz 264].

Podstawowe działania ręki wymieniane w materiale ludowym to wartościowane pozytywnie *robienie* [K 22 Łęcz 97], *robota* [K 27 Maz 269], *praca* [TN 1667 Krasiczyn], utrwalone także we frazeologizmie *praca rąk* [K 14 Poz 62], *żyć z pracy rąk* [K 3 Kuj 48], bo według przysłowia: *Do roboty Bóg ręce człowiekowi sposobi* [NKPP ręka 22]. Prace rąk to prace polowe i domowe, tj. męskie: *oranie*, *sianie* [K 12 Poz 20], żeńskie: *pielenie*, *żęcie żyta*, *grabienie siana*, *tkanie* [K 28 Maz 132], *przędzenie* [K 6 Krak 387], *ścieranie garnków* [K 22 Łecz 78], *szycie* [K 12 Poz 75] itd. Przez pryzmat pracy ocenia się wartość człowieka – kandydatka na żonę nie musi być piękna, powinna być pracowita. W pieśni słyszymy: *Nie pozieraj na mnie, na moją urodę, pozieraj na rączki, jak ja rada robię. Pozieraj na rączki, jaka robotniczka* [K 44 Gór 296].

Nie każdy chce pracować, wtedy mówi się, że *go robotą w ręce kole* [K 6 Krak 494], woli *nosić ręce w kieszeni* [K 4 Kuj 12] *jak pan /pani* [K 20 Rad 130].

Prócz wyżej wymienionych działań w polszczyźnie ludowej i potocznej utrwalony jest pełen repertuar nazw czynności wykonywanych ręką, np. *sięgać*, *chwytać*, *obracać*,

polewać, mierzyć, bić itd. Np. bije, najczęściej **pięścią**, mąż żonę: *puka* [K 12 Poz 50], *bucha* [K 22 Łęcz 96], *huka* [K 39 Pom 114], *wypuka* [K 12 Poz 51], *wali* [K 1 Pieś 443], kowal z *pięścią* *doskakuje* [K 22 Łęcz 213]. W pieśniach weselnych małżeństwo dla panny to *pójście pod pięście* [K 26 Maz 104].

Określone ruchy *ręki*, inne niż wymieniane powyżej, za pomocą których przekazuje się otoczeniu informacje bądź wspomaga przekaz słowny [Kępiński 2001: 205]; łączące człowieka z człowiekiem oraz ze sferą metafizyczną, to **gesty**. Gesty utrwalone w polszczyźnie ludowej to m.in.: *załamanie rąk* (uniwersalny gest rozpaczki) [K 19 Kiel 150], *błogosławieństwo podniesioną ręką* (*rękami błogosławi* Jezus [K 49 Sa-Kr 109] czy matka [K 33 Cheł 335]), *wznoszenie rąk* do modlitwy (to chęć nawiązania łączności z Bogiem [K 19 Kiel 144], Maryją [K 19 Kiel 136] czy świętym [K 27 Maz 131]).

Gesty mają też działanie magiczne. *Rękoma zażegna się chorobę*, np. „Na ból oczu, łuszczkę i uroki. Trzeba nad chorym wymachać trzykrotnie w powietrzu rękoma znak krzyża (zażegnać go) i wymówić [...] (odpowiednie) słowa: [...]” [K 21 Rad 170].

Ręka umożliwia też bezpośredni kontakt między ludźmi, ponieważ jej dotyk przełamuje barierę ciała. **Podanie ręki** jest wyrazem dobrej woli, uprzejmym gestem powitania [Wisła 3/1889/297], z którym wiążą się określone zasady – nie należy np. podawać sobie rąk na krzyż, ponieważ „jeden z witających niebawem umrze” [Wisła 3/1889/512].

Dobrą wolę potwierdza frazeologizm *podać rękę* czyli pomóc, utrwalony np. w pieśniowych prośbach o pomoc skierowanych do świętych, m.in. do Jana Nepomucena [K 27 Maz 131] czy świętej Barbary [K 57 RusC 1118], również w pieśni pogrzebowej, w której dusze czyścicowe proszą żyjących o *podanie* szczodroblivej ręki [K 49 Sa-Kr 546].

Gest *podania ręki* oznaczający życzliwość i oddanie [Bartmiński 1974:15] znamienny jest dla erotyków. *Rękę* podaje się na powitanie [K 16 Lub 235], *na dobrą nockę* /na pożegnanie [K 40 MazP 188] zarówno panna kawalerowi, jak i kawaler pannie. Ów gest rozpoczyna i kończy zaloty, gdy rączka panny jest obiektem działania kawalera lub pana – on ją ściska [K 22 Łęcz 110], co jest pierwszym fizycznym elementem uwodzenia. O rękę panny kawaler *prosi* powsz., *stara się* [K 28 Maz 185], a panna rękę *oddaje* [K 28 Maz 134]. Łączenie rąk jest zgodą na małżeństwo [K 2 San 23], a samo małżeństwo polega na związaniu ich – w czasie udzielania sakramentu ksiądz zwiazuje *ręce* ślubujących [K 27 Maz 224] *stułą* [K 26 Maz 145], a w czasie wesela robi to starosta/marszałek [K 18 Kiel 65], na chlebie – *wstążką* [K 24 Maz 222] lub *ręcznikiem* [K 28 Maz 133]. Panuje przekonanie, że osoba, której ręką w trakcie wiązania *stułą* w kościele będzie na wierzchu, będzie dłużej żyła [K 27 Maz 224] lub dominowała w małżeństwie [K 27 Maz 224].

W polskiej tradycji znany i zachowany jest zwyczaj całowania w *rękę*. Dla okazania fizycznej fascynacji, miłości – kawaler całuje rękę panny [K 25 Maz 3]. Dla okazania

Artykuły

szacunku: „Młody całuje w ręce rodziców jej [panny]” przed oświadczeniem się [K 27 Maz 195], a dopiero potem pannę w rękę [K 28 Maz 185]. Podobnie, zapraszając na wesele, drużba całuje w ręce gospodarzy [K 27 Maz 195]. Dla okazania szacunku całuje się również ręce nieboszczyka po śmierci [K 12 Poz 481] oraz ręce i nogi ukrzyżowanego Jezusa [K 20 Rad 98].

W ludowej konceptualizacji ręka za karę podlega **procesom** bądź działaniom, których skutki są potocznie uznawane za nieodwracalne – **usycha** za popełnienie przez człowieka ciężkiego grzechu, np. po uderzeniu rodziców: „Gdy dziecko rodziców uderzy rozmyślnie, po łokieć mu ręka usycha.” [Wisła 3/1889/759]; po spaleniu w ogniu świętych obrazów [ZWAK 1892/266], a także przekłęta przez kogoś [K 18 Kiel 68]. W pieśniach weselnych, balladach czy pieśniach historycznych człowiek podlega karze bądź torturom, a jego nogi i ręce [K 45 Gór 13] są m.in. łamane, odrąbywane, odcinane, obcinane, przetręcane, a oczy [K 11 Poz 179] wypalane, wydłubywane czy wyjmowane [K 11 Poz 179]. Jednakże w ludowej interpretacji świata nie zawsze są to procesy nieodwracalne. W baśniach ręce **odrastają** dziewczynie po umyciu **kłykietków** w strumieniu [K 34 Cheł 102] albo po posmarowaniu ich święconą wodą przez świętego Piotra i Pawła [K 14 Poz 70]. Natomiast w legendzie o kowalowej córce ręce odrastają po schyleniu się po dzieciątko Jezus [K 12 Poz 310].

Ręka **symbolizuje** człowieka, a także człowieczeństwo w przeciwieństwie do zwierzęcości, działanie, pracę oraz opiekę.

W pieśni weselnej *rąceńki* panny młodej są analogiczne do promieni słońca: *Kołem słoneczko idzie, nasa Młoda do ślubu jedzie. Jadzie, rąceńków wznosi, Pana Jezusa o pomoc prosi* [K 27 Maz 200].

Ręka symbolizuje ochronę – Matka Boska *bije rękami* Turków [K 19 Kiel 133–134], czyli pomaga w zwycięstwie.

Ręka jest również symbolem Boga: jego błogostawieństwa [K 16 Lub 233], mocy [K 49 Sa-Kr 260], kary [K 50 Sa-Kr 364] i opieki [K 39 Pom 167].

Podsumowanie

Powyższa rekonstrukcja potwierdza, że ręka człowieka postrzegana jest głównie z perspektywy funkcjonalnej. Jej funkcje, takie jak chwytanie, trzymanie, zgarnianie, wpływają na postrzeganie jej jako narzędzia – za pomocą ręki człowiek zarówno wykonuje czynności, jak i wykorzystuje ją jako źródło podstawowych miar. Najważniejszą czynnością ręki w polszczyźnie ludowej jest praca, przez jej pryzmat ocenia się też wartość człowieka.

Równie istotne są gesty – utrwalona językowo i uwarunkowana kulturowo mowa ręki, informująca o stanie emocjonalnym, łącząca człowieka ze sferą zachowań społecznych (błogosławienie, wiązanie rąk na znak przysięgi małżeńskiej) oraz przez dotyk na różny sposób jednocząca człowieka z człowiekiem. Ręka poprzez analogię upodabniana jest do części rośliny (wydłużony kształt), do części ciała zwierzęcia (lokalizacja i funkcja), do narzędzia (funkcja). Konceptualizowana jest jako część całości, w której pełni określoną funkcję. Tą całością jest ciało ludzkie podlegające kosmologizacji. Metaforycznie oznacza także całego człowieka – a jej właściwości są odzwierciedleniem jego cech fizycznych i psychicznych.

Bibliografia

Opracowania

Bartmiński Jerzy, 1974, „*Jaś koniki poił*”. Uwagi o stylu erotyku ludowego, „*Teksty*” nr 2, s. 11–44.

Bartmiński Jerzy, 1980, *Założenia teoretyczne słownika*, w: *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 7–36.

Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard, 1986, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, w: *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 65–81.

Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, w: *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: UMCS, s. 169–183.

Bartmiński Jerzy, 2007, *O pojęciu językowego obrazu świata*, w: Bartmiński Jerzy, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 11–21.

Grybosiowa Antonina, 2003, *Jak historyk języka polskiego rozumie opozycję homo-animal*, „*Język a Kultura*” t. 15, *Opozycja homo-animal w języku i kulturze*, red. Anna Dąbrowska, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 9–15.

Filar Dorota, 1998, „*Ta dłoń może być garścią i może być pięścią*” – obrazy językowo-kulturowe w ramie pojęciowej dłoni, „*Język a Kultura*” t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 252–256.

Krawczyk Anna, 1991, *Ciało człowieka w świetle frazeologii gwarowej*, „*Język a Kultura*”, t. 1. *Podstawowe pojęcia i problemy*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław, s. 143–147.

Kępiński Antoni, 2001, *Twarz, ręka*, w: *Wiedza o kulturze. Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór*, oprac. Grzegorz Godlewski, Leszek Kolankiewicz, Andrzej Mencwel, Mirosław Pęczak, wstęp i red., Andrzej Mencwel, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 196–207. [Przedruk frag.: Kępiński Antoni, 1978, *Poznanie chorego*, Warszawa: PZWL.]

Artykuły

Maćkiewicz Jolanta, 2006, *Językowy obraz ciała. Szkice do tematu*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Toporow Vladimir Nikolayevich, 1982, *Model' mira*, w: *Mify narodov mira. Enciklopedija v dvuch tomach*. Vtoroe izdanie. Glavynyj redaktor S. A. Tokarev, Moskwa, Sovetskaja Enciklopedija, T. 2, s. 161–163.

Wierzbicka Anna, 1975, *Rozważania o częściach ciała*, w: *Słownik i Semantyka. Definicje semantyczne. Praca zbiorowa*, red. Elżbieta Janus, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, s. 91–103.

Skróty nazw słowników:

- SEJP** – Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- InSJP Bańko** – Bańko Mirosław, red., 2000, *Inny Słownik Języka Polskiego*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lin SJP** – Linde Samuel Bogumił, 1995, *Słownik języka polskiego*, t. 4, 5, Warszawa: Wydawnictwo „Gutenberg – Print” [wyd. fotooffset. wg wyd. 2, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, T. IV, Lwów 1858, T. V, Lwów 1859].
- SJP Dor** – Doroszewski Witold, red., 1965, *Słownik języka polskiego*, t. 7, Warszawa: PWN.
- SW** – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiecki Władysław, 1912, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [przedruk w roku 1952].
- USJP Dub** – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3, red. Stanisław Dubisz, Warszawa 2003.
- SGP Karł** – *Słownik gwar polskich*, red. Jan Karłowicz, Jan Łoś, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, t. 4, 1906, t. 5. 1907.
- SGS** – Kaczmarek Leon, Skubalanka Teresa, Grabias Stanisław, 1994, *Słownik gwary studenckiej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- STGP Stęp** – Klemens Stępnik, 1993, *Słownik tajemnych gwar przestępczych*, London: Puls.

Źródła:

- Folf Zag** – *Polskie zagadki ludowe*, 1975, wybrał i oprac. Sławomir Folfasiński, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- K** – Kolberg Oskar, *Dzieła wszystkie*, Wrocław [wyd. fotooffsetowe z: *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Przedstawił...Serya...*, 1857]:
- K 1 Pieś** – T. 1 *Pieśni ludu polskiego*, 1961.
- K 2 San** – T. 2 *Sandomierskie*, 1962.
- K 4 Kuj** – T. 4 *Kujawy*, cz. 2, 1962.
- K 6 Krak** – T. 6 *Krakowskie*, cz. 2, 1962.
- K 11 Poz** – T. 11 *Wielkie Księstwo Poznańskie*, cz. 3, 1963.

- K 12 Poz** – T. 12 *Wielkie Księstwo Poznańskie*, cz. 4, 1963
- K 14 Poz** – T. 14 *Wielkie Księstwo Poznańskie*, cz. 6, 1962.
- K 16 Lub** – T. 16 *Lubelskie*, cz. 1, 1962.
- K 17 Lub** – T. 17 *Lubelskie*, cz. 2, 1962.
- K 18 Kiel** – T. 18 *Kieleckie*, cz. 1, 1963.
- K 19 Kiel** – T. 19 *Kieleckie*, cz. 2, 1963.
- K 20 Rad** – T. 20 *Radomskie*, cz. 1, 1963.
- K 21 Rad** – T. 21 *Radomskie*, cz. 2, 1964.
- K 22 Łęcz** – T. 22 *Łęczyckie*, 1964.
- K 23 Kal** – T. 23 *Kaliskie*, 1964.
- K 24 Maz** – T. 24 *Mazowsze*, cz. 1, 1963.
- K 25 Maz** – T. 25 *Mazowsze*, cz. 2, 1963.
- K 26 Maz** – T. 26 *Mazowsze*, cz. 3, 1964.
- K 27 Maz** – T. 27 *Mazowsze*, cz. 4, 1964.
- K 28 Maz** – T. 28 *Mazowsze*, cz. 5, 1964.
- K 33 Cheł** – T. 33 *Chełmskie*, cz. 1, 1964.
- K 34 Cheł** – T. 34 *Chełmskie*, cz. 2, 1964.
- K 39 Pom** – T. 39 *Pomorze oraz Aleksander Hilferding, Ostatki Słowian na południowym brzegu Bałtyckiego Morza*, przeł. Oskar Kolberg, z rękopisów oprac. Jerzy Kądziołka, Danuta Pawlakowa, red. Józef Burszta, 1965.
- K 40 MazP** – T. 40 *Mazury Pruskie*, z rękopisów oprac. Władysław Ogrodziński, Danuta Pawlak, red. Danuta Pawlak, 1966.
- K 41 Maz** – T. 41 *Mazowsze*, cz. 6, z rękopisów oprac. Aleksander Pawlak, Medard Tarko, Tadeusz Zdancewicz, red. Medard Tarko, 1969.
- K 42 Maz** – T. 42 *Mazowsze*, cz. 7, z rękopisów oprac. Aleksander Pawlak, Medard Tarko, Tadeusz Zdancewicz, red. Medard Tarko, 1970.
- K 44 Gór** – T. 44 *Góry i Pogórze*, cz. 1, z rękopisów oprac. Zbigniew Jasiewicz, Danuta Pawlak, red. Elżbieta Miller, 1968.
- K 45 Gór** – T. 45 *Góry i Pogórze*, cz. 1, z rękopisów oprac. Zbigniew Jasiewicz, Danuta Pawlak, red. Elżbieta Miller, 1968.
- K 46 Ka-S** – T. 46 *Kaliskie i Sieradzkie*, z rękopisów oprac. Jarosław Lisakowski, Walerian Sobisiak, red. Danuta Pawlak, Agata Skrukwa, 1967.
- K 48 Ta-Rz** – T. 48 *Tarnowskie – Rzeszowskie*, z rękopisów oprac. Józef Burszta, Bogusław Linette, red. Józef Burszta, 1967.
- K 49 Sa-Kr** – T. 49 *Sanockie – Krośnieńskie*, cz. 1, z rękopisów oprac. Bogusław Linette, Tadeusz Skulina, red. Agata Skrukwa, 1974.
- K 50 Sa-Kr** – T. 50 *Sanockie – Krośnieńskie*, cz. 2, z rękopisów oprac. Bogusław Linette, Tadeusz Skulina, red. Agata Skrukwa, 1972.
- K 57 RusC** – T. 57 *Ruś Czerwona*, cz. 2, zeszyt 1, z rękopisów oprac. Władysław Kuraszewicz, Bogusław Linette, Medard Tarko, red. Medard Tarko, 1978.

Artykuły

- K 6o Przyst** – T. 6o *Przysłowia*, z rękopisów oprac. oraz opatrzył wstępem, bibliografią, słowniczkiem, indeksami Stanisław Świrko, red. Stanisław Świrko, 1967.
- NKPP** – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, t. 3, Warszawa 1973.
- Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńskich, wyd. III poprawione, Wydawnictwo Pallottinum, Warszawa 1990.
- TN** – Taśmoteka nagrań tekstów gwarowych, zebranych w archiwum etnolingwistycznym Zakładu Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego UMCS.
- Wiśła** – „*Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny*”, 1889/3, Warszawa.
- ZWAK** – „*Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności”, 1892/16, Kraków.

sjp.pwn.pl/haslo.php?id=53470

www.pbi.edu.pl – Polska Biblioteka Internetowa

The linguocultural image of *hand* in Polish folk language

The goal of this paper is a reconstruction of the linguocultural image of *ręka* (*hand*) in the Polish folk language, as defined by a cognitive model proposed by Bartmiński in the 1980's. Among the sources considered here are the linguistic system itself (as exemplified by dictionaries of the Polish language, etymological dictionaries, dialect dictionaries) as well as literary texts, including folk songs and prose (e.g. riddles, sayings, fairy tales), and folk traditions and beliefs, recorded in the FOLBAS computer base and in the UMCS Ethnolinguistic Archives. From all these sources there emerges a rich and complex image showing this part of the body mainly from a functional perspective and appreciation of its role in Polish folk culture.

Keywords:

ethnolinguistics, linguistic worldview, cognitive definition, body, hand

Słowa kluczowe:

etnolingwistyka, językowy obraz świata, definicja kognitywna, ciało, ręka